

Հայագիտական հրատարակութիւններ

TOMMASO BRECCIA FRATADOCCHI, «LA CHIESA DI S. EJMIACIN A SORADIR», *Consiglio Nazionale Delle Ricerche, Studi di Architettura Medioevale Armena*, No. 1, Roma, 1971, 89 p., 13 illustrazioni, 56 fotografie, 81 raffronti tipologici : disegni.

TOMMASO BRECCIA FRATADOCCHI, «THE CHURCH OF ST. EJMIACIN AT SORADIR», *Studies on Medieval Armenian Architecture*. No 1, Rome, 1971, 89 p., 13 illustrations, 56 photographs, 81 typological comparisons : drawings.

ԹՈՄԱՋՈ ՊՐԷԶԻԱ ՖՐԱՏԱՏՈՔԻ, «ՍՈՐԱՏԻՐԻ ՍՐ. ԷՋՄԻԱՍԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ», Ուսումնասիրութիւններ Միջնադարու Հայ Ճարտարապետութեան, Թիւ 1, Հռոմ, 1971:

Արեւմտեան Հայաստանի ճարտարապետական յուշարձանները, դժբախտ պարագաներու բերումով, մինչեւ վերջերս չեն ունեցած իրենց նոր Թորմանեանները, որոնք առիթը ունեցած ըլլային աեղւոյն վրայ չափազերելու եւ ուսումնասիրելու հայ մեծարժէք այդ կոթողները: Ի բաց առեալ մէկ քանի ծանօթ ու նշանաւոր յուշարձաններէ, Արեւմտեան Հայաստանի ճարտարապետական մեր սքանչելի յուշարձանները չեն արժանացած ուսումնասիրութեան, նոյնիսկ անոնցմէ շատերուն լուսանկարներն ու տեղեկագրութիւնները կը պակսին մեզի: Եւ եթէ նկատի ունենանք անոնց աւերակ ու կիսակործան վիճակը, ինչպէս նաեւ խնամքէ ու պաշտպանութենէ զուրկ դրութիւնը, կրնանք վստահօրէն ըսել, թէ անոնցմէ շատեր դատապարտուած են յաւէտ կորսուելու հայկական ճարտարապետութեան համար, կորուստ մը, որ կրնայ շատ ծանր կշռել, նկատի առած որ անոնցմէ շատեր արդէն իսկ յաւէտ անհետացած են, առանց պարզելու իրենց գաղտնիքները, որոնք կրնային այնքան լոյս սփռել հայ ճարտարապետութեան ու ժողովուրդի պատմութեան զանազան հանգրուաններուն վրայ:

Այսօր, մեծ բարերախտութիւն է մեզի համար տեսնել եւրոպացի ճարտարապետներու եւ դիտնականներու վերստին ցուցարբարած հետաքրքրութիւնը, ինչպէս նաեւ անոնց ձեռնարկած ծանր ու դժուարին աշխատանքը, արժանաւորապէս դնահատելու համար հայկական ճարտարապետութիւնը:

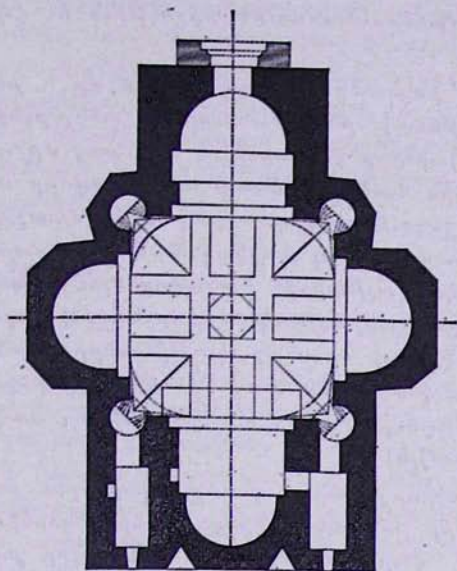
Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներու այժմու վիճակը շատ նախնական է դեռ, երթեւեկը անտանելի դժուար, եթէ ոչ վտանգաւոր: Եւ այս պայմաններու մէջ կրնանք միայն երախտապարտ ըլլալ բոլոր անոնց, որոնք որեւէ ձեւով, լուսանկարելով, չափադրելով եւ կամ ուսումնասիրելով մեր միջնադարեան կոթողներու մնացորդները, կորուստէ կը փրկեն զանոնք:

Սորատիրի Սբ. Էջմիածինի նուիրուած այս հատորը առաջինն է այն շարքին, որ պիտի հրատարակուի Consiglio Nazionale Delle Ricerch-ի կողմէ, ղեկավարութեամբ Փրոֆ. Զէզա տէ Ֆրանքովիչի, որուն ստորագրութիւնը կը կրէ նաեւ այս հատորին յառաջաբանը:

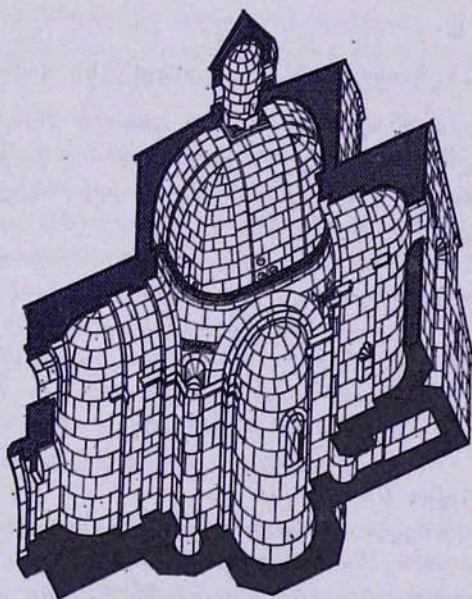
Միջանկեալ յիշենք նաեւ թէ սոյն համալսարանի հովանաւորած առաջին գործը եղաւ նշանաւոր այն ցուցահանդէսը, նուիրուած՝ միջնադարեան Հայաստանի (Արեւելեան եւ Արեւմտեան) ճարտարապետութեան, որ առաջին անգամ ներկայացուեցաւ Հռոմի Վեներական սրահին մէջ, ստեղծելով ահագին խանդավառութիւն եւ նորոգելով հետաքրքրութիւնը հայկական ճարտարապետութեան հանդէպ, օտար դիտնականներու մօտ: Ցուցահանդէսը նաեւ շրջեցաւ աշխարհի զանազան հայաշատ կեդրոնները: Ցուցահանդէսին առիթով հրատարակուած ուղեցոյց հատորը ինքնին համայնագիտարանի մը արժէքով ուսումնասիրութիւն մըն է հայ ճարտարապետութեան նուիրուած, իր լուսանկարներով, յատկազօծելով եւ բացատրական տեղեկութիւններով, որուն իրազորման համար խումբ մը իտալացի դիտնականներ քանի մը անգամներ ուղեւորուած են Հայաստանի բոլոր շրջանները, նաեւ Պարսկաստան:

Հատորին հեղինակը՝ ճարտարապետ Թումազո Պրէչիա Ֆրադատոքի, առաջին անգամ 1965 թ.ին, ճարտարապետ Բաօլօ Գունէօի հետ այցելած է Միջին Արեւելք եւ ապա՝ 1966 եւ 1968 թթ.ուն Հայաստանի զանազան գաւառները: Սորատիրի մասին առաջին համառօտ ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսած է Բաօլօ Գունէօի կողմէ՝ «Revue des Etudes Armeniennes»-ի մէջ (N. S. vol. V, 1968, pp. 91-108):

Սորատիրի Սբ. Էջմիածինի նուիրուած այս աշխատասիրութիւնը, որ հրատարակուած է երկու լեզուներով (իտալերէն եւ անգլ-

Սորատիրի Սր. Էջմիածին – Յատակագիծ

Սորատիրի Սր. Էջմիածին – Աֆգիռնումերի հատում

լերէն), բաժնուած է երկու մասերու՝ ուսումնասիրութիւն եւ վաւերանկարներ:

Ուսումնասիրութիւնը, ինքնատիպ մենագրութիւն մը, յաջորդ էջերուն մէջ ամբողջութեամբ թարգմանուած է անգլերէնի, որ աւելի մատչելի ըլլալով, կարեւոր է լրացնելու մեծ բաց մը արեւմտեան գիտական աշխարհին համար (նկատի ունենալով որ ո՛չ հայերէն եւ ոչ ալ ռուսերէն լեզուները ընդհանրացած եւ մատչելի լեզուներ են), եւ կրնայ գոհացում տալ հայկական ճարտարագիտութիւնը արեւմտեան գիտական աշխարհին ծանօթացնելու աշխատանքին: Փափաքելի պիտի ըլլար անշուշտ որ այս օրինակին հետեւէին հայաստանեան այն արժէքաւոր հրատարակութիւնները, որոնք լոյս կը տեսնեն հայերէնով եւ կամ ռուսերէնով միայն (Թոկարսքի, Եագուպսըն, Թորամանեան, Յարութիւնեան, Մնացականեան, Սաֆրաստեան, Ղաֆատարեան, եւայլն):

Աշխատասիրութեան երկրորդ մասը՝ վաւերանկարներու բաժինը, կ'ամբողջացնէ գործը իր լուսանկարներով, մանրամասներով (details), յատակագիծերով, կտրուածքներով եւ այն բոլոր յուշարձաններու յատակագիծերով, որոնք ուսումնասիրութեան մէջ համեմատուած են Սորատիրի օրինակին:

Առաջին մասը բաժնուած է հետեւեալ երեք գլուխներուն.

ԳԼՈՒԽ Ա.

Քննութիւն Պատմական Բնագիրներու եւ Քննադատական Նրկերու

Ուսումնասիրութեան այս առաջին մասին մէջ հեղինակը կը ներկայացնէ պատմական այն բոլոր տեղեկութիւնները եւ տուեալները, որոնք կը վերաբերին Սորատիրի եկեղեցիին՝ Թովմա Արծրունիէն (Ժ. դար), Թովմա Մեծոբեցի (ԺԵ. դար) եւ Առաքել Դաւրիժեցի (ԺԶ. դար), հասնելու համար հազուադէպ այն մէկ քանի ճամբորդական նկարագրութիւններուն, որոնք կը յիշատակեն Սորատիրը (եւ այս անցողակի ճամբորդական նկարագրութիւններն իսկ իրենց մեծ դերը կ'ունենան նկարագրելով՝ այժմ կորսուած մի քանի արձանագրութիւններ, քանդակուած եկեղեցիի ճակատին): Հ. Համազասպ Ոսկեան իր Վասպուրական-Վանի վանքերուն նըւիրուած հատորներու շարքին մէջ իսկ հազիւ փոքր յիշատակութիւն մը կը նուիրէ Սորատիրին:

Սորատիրի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ, հեղինակը կ'ուզէ յայտնել իր տեսութիւնը, թէ՛ Սորատիր շատ նշանաւոր եւ բայց անգտանելի այն յուշարձանն է, որ պատմագէտներու մօտ ծանօթ էր Աղբակի Սբ. Սաչ անունով:

Հեղինակը այն կարծիքէն է թէ Սորատիրը շրջանային ուրոյն լուծում մըն է խաչածեւ-կեղերոնազմբ տիպի եկեղեցիներու, ինչպէս՝ Աւանի, Հռիփսիմէի տիպի եկեղեցիները։ Բայց ոչ միայն ժամանակակից սոյն եկեղեցիներու (է. դար), այլ նաեւ զանոնք կանխող՝ նկատի ունենալով Սորատիրի կարգ մը այլ մանրամասնութիւնները, որոնք յաջորդ գլուխներու մէջ ան մանրամասնօրէն կը վերլուծէ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Հարտարապետական կառոյցի նկարագրութիւն

Երկրորդ մասին մէջ, Հեղինակը կը ներկայացնէ շինարարական եւ ճարտարապետական ձեւերը եւ կ'աշխատի առարկայօրէն տեղադրել ժամանակագրական կարգով, ըլլայ յատկազօային եւ կամ ծաւալային լուծումները, որոնք միջնադարեան հայ ճարտարապետութեան կու տան անոր ինքնուրոյնութիւնները։

Նմանապէս մանրամասնօրէն քննուած եւ բաղդատուած են զանազան յուշարձաններու հետ, նաեւ զարդային եւ տեքստիլ լուծումները՝ դուռերու, պատուհաններու, նիշերու, որոնք կրնան լոյս սփռել եկեղեցիին հիմնադրման թուականին մասին։

Հետագայ դարերու ընթացքին եղած են զանազան եւ կարեւոր յաւելումներ, որոնք Հեղինակը կ'աշխատի անջատել մայր կառոյցէն եւ զանազանել բնատիպը՝ օտարամուտէն։ Օրինակ՝ զմբէթը հետագայ դարերու դործ է (կեղերոնական, լոյսի աղբիւրով)։ Նաեւ զարդային կարգ մը մոթիֆներ կը մատնեն իրենց խորթութիւնը վաղ շրջանի հայկական ճարտարապետութեան սկզբունքներուն։

Հեղինակը նկարագրած ու բացատրած է եկեղեցիին ներքնամասը, մատնանշելով այն բոլոր նմանութիւններն ու տարբերութիւնները որոնք կան, բաղդատած՝ նոյն տիպի եւ նոյն դարաշրջանի այլ օրինակներուն հետ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Բաղդատական վերլուծում Նախատիպային եւ Ոճային Յատկութիւններու։ Ժամանակագրական Թելադրութիւններ

Սորատիրի եկեղեցին կը պատկանի խաչածեւ-կեղերոնազմբ տիպի այն մեծ խումբին, որ իր զանազանութեամբ եւ հետաքրքրական լուծումներով կը հարստացնէ հայկական ճարտարապետութիւնը։

Հեղինակը հոս այն կարծիքին է թէ միջնադարեան վաղ շրջանի հայ ճարտարապետները համեմատաբար մեծ կարեւորութիւն տուած են եկեղեցիներու ներքնամասերուն, որոնք եւ պայմանաւորած են ստորադաս արտաքինի ծաւալային կառոյցը:

Արտաքին թէ ներքին ծաւալային գեղարուեստական լուծման մէջ մեծ կարեւորութիւն ունեցած է chiaroscuro-ն (չուքերու եւ լոյսերու համադրումը), զոր հայ ճարտարապետները լաւագոյնս օգտագործած են իրենց լուծումներուն մէջ:

Հեղինակը քննելով եւ համեմատելով Սորատիրի Սբ. Էջմիածինը նոյնատիպ խաչաձեւ-կեղերոնագմբէթ եկեղեցիներու կանգուն մնացած օրինակներուն հետ՝ ըլլայ Հայաստանի (Աւան, 591-605 թթ., Հոփսիմէ, 618-628 թթ.), ըլլայ Վրաստանի (Ճիվարի, Սբ. Սիոն, եւն., է. դար), զայն կը գտնէ եթէ ոչ շատ աւելի վաղ շրջանի կառոյց, գտնէ ժամանակակից անոնց, հակառակ անոր որ աշխարհագրականօրէն բաւական հեռու կը գտնուի Վրաստանէն եւ Աբարատեան աշխարհէն, եւ այս ձեւով կը հաստատէ այն տեսութիւնը թէ այն ժամանակ ճարտարապետական-շինարարական ամբողջ խումբեր կը տեղափոխուէին շրջանէ-շրջան, կառուցանելու համար զանազան եկեղեցիներ (Վրաստանի Ճիվարիի եւ Աթէնի Սբ. Սիոնի հայերէն արձանագրութիւնները այս ձեւով աւելի կը հիմնաւորուին):

Իբր յաւելեալ փաստարկութիւն հիմնադրման թուականին, հեղինակը կը դիմէ Սորատիրի զարդային քանդակներու մանրամասնութեանց եւ զանազան խոյակներու, նիշերու, կամարներու օրինակներուն, եւ հոս արդէն համոզիչ կերպով կը հաստատէ կապ մը հիւսիսային Սուրիոյ եւ Միջագետքի քրիստոնէական առաջին շրջանի ճարտարապետական նմոյշներու հետ եւ իբր Սորատիրի հիմնարկութեան թուական անգամ մը եւս կը փաստէ, թէ ան պէտք է կառուցուած ըլլար է. դարու առաջին տասնամեակներուն:

Եւ այլեւս վերջնականապէս յենուելով հիմնադրութեան վերոյիշեալ թուականին եւ տեղեկագրական տուեալներուն, հեղինակը այժմ կ'առաջադրէ իր այն տեսութիւնը, թէ Սորատիրի Սբ. Էջմիածինը նոյն ինքն է պատմագիրներու յիշատակած եւ այժմ անգտանելի՝ Արծրունեաց տոհմին նշանաւոր Սբ. Խաչին:

Թովմա Արծրունի կը յիշէ Աղբակի Աղամակերտ բերդաքաղաքը իբր տոհմային դամբան Արծրունեաց իշխաններու: Ըստ պատմագրին, Գագիկ իշխան իր հօր մահէն ետք իբր բաժին կը ստանայ Ռշտունեաց գաւառը Վանայ շրջանով, եւ Աղթամար կղզիին մէջ, Մանուէլ ճարտարապետին կառուցանել կու տայ այժմու նշանաւոր

Սբ. Խաչը: Հաւանաբար ուղեւոր շարունակութիւն մը տեսնել իրենց տոհմային նշանաւոր Սբ. Խաչին, Աղթամարի եկեղեցիին կը որուրի յար եւ նման յատակագիծ Սորատիրի հետ:

Հեղինակին այս շատ փայլուն տեսութիւնը, հիմնաւորուած առարկայական եւ գիտական փաստարկութիւններով, կրնայ նոր էջ մը բանալ հայկական վաղ շրջանի կոթողներու կառուցման ժամանակը ճշգրտելու աշխատանքին մէջ եւ լուծել նաեւ այս ժամանակաշրջանի վրացական-հայկական ճարտարապետութիւններու ազդեցութիւններու կապակցութեամբ վիճելի կարգ մը հանգուցային հարցերը, զորս վերջերս վրացի հնագէտներ կը յարուցեն, մերժելով հայկական եկեղեցիներու հիմնադրութեանց թուականներու նոյնիսկ գիտական տեսութիւնները:

Մաղթելի է որ «Միջնադարու Հայ Ճարտարապետութեան Ուսումնասիրութիւններ» շարքին յաջորդ հատորները շուտով լոյս տեսնեն, եւ ըլլան նոյնքան գիտական որքան այս մէկը, եւ թ. Պ. Յրադատողքի շարունակէ իր գիտական աշխատանքները, լուսաբանելու համար հայ ճարտարապետութեան տակաւին մութ մնացած այլ հարցեր եւ:

ԳՈՒՐԳԷՆ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

ԱՐՈՒՍԵԱԿ Ն. ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ – «ՅՈՒՆԱԲԱՆ ԴՊՐՈՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍՏԵՂՍՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ», ԵՐԵՒԱՆ, 1971, 362 էջ:

Այսօր, Հայաստանի մէջ թէ այլուր, հայագիտութիւնը իր բոլոր բնագաւառներով, կ'ապրի ծաւալուն նուաճումներու շրջան մը: Այս սրընթաց վերելքին նախադրեալները, անհրաժեշտ է որոնել անցեալի բեղմնաւոր եւ ականաւոր հեղինակներու արժէքաւոր աշխատութիւններուն եւ ուսումնասիրութիւններուն մէջ, որոնք աւելցնելու կը հարստանան մեր օրերու հեղինակներուն ինքնատիպ, ընդունելի եւ գիտական բարձր մակարդակի արժանի աշխատութիւններով:

Այս կապակցութեամբ, եթէ փորձենք ընդհանուր բաղդատական ակնարկ մը նետել հայագիտութեան վրայ, յստակ կերպով պիտի նկատենք որ հայոց լեզուի պատմութիւնը, համեմատաբար սակաւ ուսումնասիրուած բնագաւառ մը եղած է:

Սակայն, պէտք է աներկբայօրէն ըսել, որ վերջին տասնամեակներուն, հայոց լեզուի պատմութիւնը սկսած է լուրջ քննութեան

առարկայ դառնալ եւ, հետզհետէ սկսած են հրապարակ դալ ար-
ժէքաւոր ու գիտական մակարդակի ուսումնասիրութիւններ, որոնք
մեծապէս կը հարստացնեն ու կ'ամբողջացնեն հայագիտութեան ճոխ
ու բազմակողմանի բովանդակութիւնը:

Այս իմաստով նոր ներդրում մըն է Հայկական Ս.Ս.Հ. Գիտու-
թիւններու կաճառի, Հրաշեայ Սճառեանի անուան լեզուի ինստի-
տուտի աւագ գիտաշխատող Արուսեակ Մուրատեանի խիստ արժէ-
քաւոր ու գնահատելի աշխատութիւնը՝ «Յունաբան Դպրոցը եւ Նրա
Դերը Հայերէնի Քերականական Տերմինաբանութեան Ստեղծման
Գործում»:

Ուսումնասիրութիւնը, լայն առումով, կը հանդիսանայ լեզ-
ուագիտական բարձր մակարդակի ուշագրաւ եւ խորագնին աշխա-
տութիւն մը. իսկ նեղ առումով՝ հայոց լեզուի ու մշակոյթի պատ-
մութեան բնորոշ շրջանի մը լեզուաբանասիրական ամբողջական մէկ
քննութիւնը:

Գիրքը բաղկացած է հիմնական երկու մասերէ՝ առաջին եւ
երկրորդ, որոնց լրացուցիչ ու անքակտելի օղակը կը կազմեն բո-
ւանդակալից բայց հակիրճ «Ներածութիւնը», հարուստ «Մտե-
նագիտական Տեսութիւն»ն ու հետաքրքրական «Տերմիններու Այ-
բուքնական Ցանկ»ը:

Հեղինակը, «Ներածութեան» մէջ (էջ 7-16), համառօտ կեր-
պով կ'ուրուագէ՛ Ե. դարուն Հայաստանի մէջ սկսած գրական-մշա-
կութային շարժումը, որուն մեկնակէտը հանդիսացաւ հայոց գի-
րերու գիտը, որ «հնարաւորութիւն տուեց ծաւալելու կրթական
թարգմանչական մեծ գործունէութիւն»:

Այնուհետեւ, հեղինակը կը թուէ այն շարժառիթներն ու պա-
րագանները, որոնք խթան հանդիսացան Յունաբան Դպրոցին առա-
ջամանն ու զարգացմանը. յատկապէս՝ հայ երիտասարդներու հե-
ռադնաց ուսումը, անոնց յունարէն լեզուին ու մշակոյթին գերա-
զանցապէս տիրապետելն ու խորանալը, ժամանակակից գիտու-
թեանց մէջ հմտանալը, եւայլն: Այս բոլորը, բնականաբար, մեծա-
պէս նպաստեցին այդ սերունդի աշխարհահայեացքին կազմաւոր-
մանն ու ամրապնդմանը: Մուրատեան կը դրուատէ ինքնուրոյն եւ
թարգմանական գրականութեան անառարկելի նպաստը հայ լեզուին
ու մշակոյթի պատմութեան, որ «իր արժանիքներով ու թերութիւն-
ներով հանդերձ, պէտք է դիտել որպէս իր ժամանակի կենսական
պահանջները բաւարարող մի երեւոյթ»:

Հեղինակը դիպուկ կերպով բաղդատական մը կը կատարէ
յունաբան եւ լատինաբան դպրոցներուն միջեւ, պաշտպանելով եւ
հիմնաւորելով իր տեսակէտերը ի նպաստ առաջինին:

Դիրքին առաջին մասը կը կոչուի «Յուևաբան Դպրոցը» (էջ 45-111), որ կը բաժնուի զլիսաւոր երեք ենթամասերու:

«Յուևաբան Դպրոցի Առաջացման ու Գոյութեան Նախադրեալները» ենթաբաժնին մէջ (էջ 45-57), Մուրատեան ճշգրտօրէն կու տայ այն նախապայմանները, որոնք պարարտ հող պատրաստեցին այդ դպրոցին գոյառումին ու յարատեւման: Գլխաւորապէս նկատի առնելով եւ մասնաւորապէս շեշտելով քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային պայմանները, ան Յունարան Դպրոցին գոյութիւնն ու զարգացումը կը կապէ հայ-յոյն սերտ փոխ-յարաբերութիւններուն, գերերու գերտին, եւ ինքնուրոյն ու թարգմանական դրականութեան հրապարակ դալուն:

Մուրատեան, առանց անտեսելու, կամ թերազնահատելու Յունարան Դպրոցին առաջացման միւս կարեւոր պարագաները, կը շեշտէ յատկապէս ինքնուրոյն եւ թարգմանական դրականութեան կատարած անուրանալի դերը՝ փիլիսոփայական, բնագիտական, բնափիլիսոփայական, ճշգրիտ գիտութեանց եւ, մանաւանդ քերականական աշխատութիւններուն մէջ: Վերջապէս, հեղինակը Յունարան Դպրոցին առաջացումը չի կապեր պատահականութեան հետ, այլ՝ պատմականօրէն շարունակութիւնը կը նկատէ հայ-յունական քաղաքական, տնտեսական, մշակութային եւ կրօնական երկարատեւ յարաբերութիւններուն:

Հետեւաբար, կատարուած բարդ եւ վիճելի մեկնութիւններու բառացի թարգմանութիւնը «պահանջում էր ստեղծել համապատասխան գիտական լեզու եւ կայուն տերմինաբանութիւն»:

Երկրորդ ենթաբաժնին մէջ՝ «Յուևաբան Դպրոցի Տեղն ու Դերը Հայ Մշակոյթի Պատմութեան մէջ» (էջ 57-76), հեղինակը կը քննէ հայ բանասիրութեան մէջ Յունարան Դպրոցին տրուած գնահատանքը: Այս առնչութեամբ, ան կը մէջբերէ նշանաւոր հայա-իշտներու կարծիքները (Գաթրճեան, Գարազաշեան, Այտեան, Գալմբերեան, Բադրատունի, Ադոնց, Աբեղեան, Աճառեան, Մանանդեան, Մալխասեանց եւ ուրիշներ), համաձայնելով ոմանց տեսակէտներուն հետ եւ մերժելով ուրիշներ: Ապա, այս բոլորը համադրելով եւ ի մի բերելով, ան կը յանդի այն եզրակացութեան, թէ հայերէնը յունարէնի նմանողութեամբ ունեցած է ա) սեփական հայեացքներու ինքնուրոյնութիւն, բ) լեզուական նորամուծութիւններ՝ սեփական միջոցներով, գ) մատենագիրներու անխոնջ աշխատանք, եւ դ) սեփական մշակոյթի ստեղծումով՝ հայ ժողովուրդի գոյութեան պահպանում:

Առաջին մասին վերջին ենթաբաժնին մէջ՝ «Յունաբան Դըպ-րոցի Առաջացման Տեղի եւ Ժամանակի Հարցի Ծուրը» (էջ 76-111), Մուրատեան կը ներկայացնէ բազմաթիւ այլ հեղինակներու կարծիքները, այն մասին, թէ «Յունաբան Դպրոցը» ո՞ր եւ ե՞րբ առաջացած է: Համադրելով այդ բոլորը, ան իր փաստարկները կ'ամփոփէ եօթը կէտերու մէջ: Ըստ իրեն, Յունաբան Դպրոցը աւելի հաւանական է որ ծնունդ առած ըլլայ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, ապա տարածուած՝ համայն Հայաստանին մէջ: Իսկ անոր ժամանակադրական սկիզբը, իրաւացիօրէն կը համարէ Ե. դարը: Անշուշտ, այս պարագային, ան կը հետեւի Արեղեանի եւ Մալխասեանցի տեսակէտերուն, հակադրուելով Մեյլէյի, Աճառեանի, Մանդեանի եւ այլոց կարծիքներուն, որոնք Յունաբան Դպրոցին սկզբնաւորումը կը համարէին Ե. դարու վերջը եւ Զ. դարու սկիզբը:

Ուսումնասիրութեան առաջին մասին մէջ հանգամանօրէն խօսելով Յունաբան Դպրոցին առաջացման, տեղին ու դերին մասին, հեղինակը կ'անցնի իր բուն նիւթին, որ կը կազմէ աշխատութեան հիմնական առանցքը: Այս մասը կը կոչուի՝ «Յունաբան Դպրոցի Քերականական Տերմինաբանութիւնը», որ նոյնպէս, բաժնուած է հինգ ենթաբաժնիներու:

«Տերմինի եւ Տերմինաբանութեան Տեսական մի քանի Հարցերի մասին» (էջ 112-126) ենթաբաժնին մէջ, Մուրատեան կը քննէ ժամանակակից լեզուաբանութեան մէջ տերմինաբանութեան մասին դոյութիւն ունեցած կարծիքներն ու տեսակէտները, տարբերութիւններն ու տեսակները, նշանակութիւնը, սահմանումը, առանձնաշատութիւնները, ուսումնասիրութեան սկզբունքները եւ յարակից կարգ մը անհրաժեշտ բացատրութիւններ եւ լուսաբանութիւններ:

Ըստ Մուրատեանի, տերմինաբանութեան ծնունդը պէտք է համարել Ե. դարը՝ Թրակացիի քերականութեան քննութիւնը հայ թարգմանիչներուն ու մեկնիչներուն կողմէ:

Երկրորդ ենթաբաժնին մէջ՝ «Հայերէմի Լեզուա-Քերականական Տեղեկութիւնները մինչեւ Տիմիսիոս Թրակացիի Քերականութեան Թարգմանութիւնը» (էջ 126-134), հեղինակը կը փորձէ յետադարձ ակնարկ մը նետել նախայունաբան շրջանի հայերէնի քերականութեան վրայ՝ վկայակոչելով Մ. Ոորենացիի, Ղ. Փարպեցիի, Ագաթանգեղոսի, Փաւստոսի եւ այլոց տեղեկութիւնները, ըստ որոնց, գրագիտութիւնը եւ գրաճանաչութիւնը հրամայական պահանջ կը նկատուէր պետական եւ կրօնական գործերուն ղեկավարման համար: Իր եղրակացութիւնները հիմնաւորելու եւ ապացուցե-

լու համար, ան կը բերէ բազմաթիւ օրինակներ (հնչիւնաբանական եւ ձեւաբանական), որոնք կը հաւաստիացնեն, թէ «Հայերը ծանօթ են եղել քերականութեան հնադոյն լայն ըմբռնման հետ»:

Այնուհետեւ, Մուրատեան կ'անցնի իր բուն ըսելիքին եւ, «Յումնաբան Դպրոցի Ստեղծած Քերականական Տերմինները եւ նրանց Յումնական մախօրիմակները» (էջ 134-324), ստուարածաւալ ենթաբաժնին մէջ, ճշիւ օրինակներով եւ գիտնականի մանրակրկիտ վարպետութեամբ կը ներկայացնէ այն տերմինները, որոնք ներմուծուած են Հայերէնին մէջ, անշուշտ, միաժամանակ տալով նաեւ անոնց համապատասխան յունարէն բառերը:

Հմուտ լեզուաբանը, իրաւացիօրէն Հայերէնի քերականական տերմինաբանութեան հաւաստի ակունք կը համարէ Տիոնիսիոս Թրակացիի «Քերականութեան Արուեստ»ի թարգմանութիւնը: Այս բաժնին աչքառու յատկանիշներէն մէկը պէտք է համարել, տրուած տասնեակներով տերմիններու գիտական ու տրամաբանական բացատրութիւններն ու նկարագրութիւնները:

Մուրատեան մեծապէս կը դնահատէ նաեւ նախածանցներու կառարած դերը Հայերէնի բառապաշարի հարստացման մէջ: Ապա, կու տայ Տ. Թրակացիի աշխատութեան վերլուծութիւնն ու քննութիւնը, բնորոշելով անոր էական յատկանիշներն ու յատկութիւնները եւ բերած նպաստը Հայերէն քերականական տերմինաբանութեանը ստեղծման մէջ: Ան կը թուէ տերմիններ ըստ ընդհանուր քերականական, հնչիւնաբանական, ձեւաբանական-բառագիտական-բառակազմական, կէտադրական եւ առողանական բաժանումներու: Այս շարադրումը կրկնակ նշանակութիւն եւ արժէք կը ստանայ, երբ նկատենք թէ՝ տրուած է իւրաքանչիւր տերմինի քերականական իմաստը, բառային ծագումը, հոմանիշները, հասկացութեան մեկնութիւնը, հետագայ համարժէքները, եւայլն:

Նախավերջին ենթաբաժնին մէջ՝ «Յումնաբան Դպրոցի Քերականական Տերմինաբանութեան Բառակազմական եւ Քերականական Առանձնայատկութիւնները» (էջ 324-338), հեղինակը կը մատնանշէ դասական Հայերէնի բառակազմական միջոցներու հարստութիւնը, որուն համալրման մէջ, իրենց արժանի տեղը ունին նաեւ Յունարան Դպրոցին կերտած նախածանցները: Այսպիսով, Հայերէնի քերականական տերմինները ըստ կազմութեան, հեղինակը բաժնէ հինգ խումբերու, հանգամանօրէն եւ օրինակներով խօսելով իւրաքանչիւրին մասին —

ա) Պարզ կամ արմատական տերմիններ,

բ) Ածանցաւոր տերմիններ,

- գ) Բարդ տերմիններ,
- դ) Բարդ – ածանցաւոր տերմիններ,
- ե) Բառակապակցութեամբ արտայայտուած տերմիններ:

Այնուհետեւ, Մուրատեան այն ճշգրիտ եզրակացութեան կը յանդի, թէ Յունարան Դպրոցի ստեղծած քերականական տերմիններու բառակազմական, ձեւարանական եւ շարահիւսական առանձնայատկութիւնները ստեղծուած են հայերէնի բառապաշարի հիման վրայ, անշուշտ, յաճախ ալ ըստ յունարէնին յարմարեցուած:

Մուրատեանի այս եզակի ու խիստ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնը կը վերջանայ՝ «Յունարան Դպրոցի Կերտած Քերականական Տերմիններու Պատմական Նշանակութիւնը» (էջ 338–350) խորագիր ենթաբաժնով, ուր ան կը նկարագրէ Յունարան Դպրոցին անցած քերականական տերմիններու պատմական զարգացման ուղին, եւ ըստ այդմ, դանոնք կը բաժնէ չորս գլխաւոր խումբերու՝ նշելով իւրաքանչիւր տերմինը.

- ա) Տերմիններ, որոնք պահպանուած են մինչեւ այսօր,
- բ) Տերմիններ, որոնք պահպանուած են, բայց կրած են իմաստային որոշ փոփոխութիւն,
- գ) Տերմիններ, որոնք հետադային փոխարինուած են նորերով,
- դ) Տերմիններ, որոնք այժմ անգործածական են:

Ինչպէս լայնածաւալ ու մասնագիտական աշխատութիւնէն կը բացայայտուի, հեղինակը բծախնդիր ու բարեխիղճ աշխատանք մը կատարած է, փորձելով պեղել մութ մնացած բնագաւառ մը, ուր լիովին յաջողած է եւ նոյնիսկ՝ գերազանցած, չնորհիւ իր բազմակողմանի ու բազմբանդ պրպտումներուն եւ անխոնջ աշխատանքին: Կը բաւէ միայն հպանցիկ ակնարկ մը նետել, գիրքի վերջաւորութեան դետեղուած «Օգտագործուած Աղբիւրներու» ցանկին, համոզուելու համար, թէ հեղինակը ինչքա՛ն խորադին ու մանրակրկիտ ուսումնասիրած է անոնց աշխատութիւնները, ներկայացնելու այդ բոլորին ընդմէջէն իր խօսքը, տեսակէտը եւ հայագիտութեան համար ալ խիստ շահեկան ու կենսական ներկայ աշխատութիւնը:

Վերոյիշեալ ուսումնասիրութեամբ, Մուրատեան անառարկելիօրէն կ'ապացուցանէ իր արժանիքներն ու ընդունակութիւնները ե՛ւ որպէս լեզուաբան-քերական, ե՛ւ՝ բանասէր-պատմաբան:

CONTRIBUTIONS TO THE ARCHAEOLOGY OF ARMENIA, edited by Henry Field, translated by Arlene Krimgold, *Russian Translation Series of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University*, Vol. III, No. 3 (Cambridge, Mass., 1968). 4° xi, 232 pages.

The volume contains translations of six recent studies on archaeological research in Armenia with the accompanying figures and plates, an introduction and introductory essay by the editor, and two short bibliographies. The contents are as follows: Introduction, I. The Land and the People by H. Field is an abridgement of the introduction to the Russian version of the *Atlas of the Armenian S.S.R.* (Moscow/Erevan, 1961) with the addition of some notes by Field on the State Historical Museum, the Mate-nadaran, Etchmiadzin and other sites of interest. Chapters II and III, the main body of the book (pp. 13-198), are comprised of the complete translations of *Garni I* (Erevan, 1951) and *Garni II* (Erevan, 1957), the reports of the excavations of 1949-50 and 1951-55 respectively by Babgen Arakelyan, leader of the excavations. These studies make up the main body of the book and serve as the *raison d'être* for its publication. There follows four short essays, «Late Bronze and Early Iron Ages Settlements,» by V. P. Alekseev, «Ancient Mining-Metallurgical Site at Metsamor, Armenia,» by a team of five Armenian specialists, and two pieces by L. A. Barseghian, «Petroglyphs from Armenia,» and «Armenian Writing before the Time of Mashtotz.» A general bibliography on Armenia (pp. 225-230) and another on recent studies in Armenian archaeology, geography and geology since 1960 in the Library of Congress, Washington, (pp. 230-232), are at the end.

The great merit of this book is making available to a broader public B. Arakelyan's very important reports *Garni I* and *Garni II*, both originally published in Russian. One cannot over emphasize the importance of Arakelyan's work especially with regard to the general history of the excavation at the site of Garni. Of particular importance is the text and discussion of the Greek inscription found in 1945 which appears in *Garni I*, and the publication of the now famous mosaic floor of the bath found in the Garni complex published in *Garni II*. Furthermore, the value of the *Contributions* is heightened by the fact that Arakelyan sent Field a fresh series of photographs not only allowing for the

much better reproduction of all plates than in the original volumes, but also the substitution of many of the original photographs in the Erevan volumes with different and better ones. The following are especially to be noted: Vol. I, Pls. 4, 6 (new photo, different fragment) 8, 11, 16, 25; Vol. II, Pls. 4a, 16. On the other hand the color plates in the original volume have been rendered in black and white at the end of the new volume; they are of the same poor quality as those originally reproduced by Arakelyan in «Mozaics from Garni,» [in Russian], *Journal of Ancient History* (Moscow, 1956), no. 1, pp. 143-156.

The remaining short articles have since been superceded by a variety of publications; on prehistorical archaeological discoveries, S.A. Sardaryan, *Naxnadaryan hasaragut'yune Hayastanum* [Prehistoric Civilization in Armenia], (Erevan, 1967), with long English resumé, «The Early Stone Age in Armenia,» pp. 318-377, and more up to date, the new and massive *Hay Zhoghovrdi Patmut'yun* (Erevan, 1971), Vol. I, pp. 1-156, covering the prehistoric period, with contributions by Sardaryan, Arakelyan and others. On petrolyphs, the first in a series of volumes, which will represent a corpus of such inscriptions (writings?) on stone, was edited by G. H. Karaxanyan and P.C. Safyan, *Siuniki zhayrapatkernere* (Erevan, 1970), Vol. 4 of the series *Hayastani hnagitakan husharcannere* [Armenian Archaeological Monuments]. Finally, the sections written by Burney, in Charles Burney and David M. Lang, *The People of the Hills : Ancient Ararat and Caucasus* (London, 1971) are well informed and detailed on the most recent early archaeological developments with bibliographical references to the latest works both in Armenian and other languages.

The faults and drawbacks of the volume, though at times glaring, are really of minor importance. The editor's own knowledge of Armenia and Armenian history is second-hand and weak; he also seems not to know Russian, the language of most of the original texts. Transliteration is irregular and at times upsetting. For example in the introductory chapter we find «Akhpat-Sanain» (p. 5) and «Sanakin, Haghat» (p. 10) for the monasteries of Haghat and Sanahin. The bibliographies are prefatory. But such faults are easily overlooked in this handsome volume which has brought together in English translation and with finely re-

produced figures and plates the indispensable works of Arakelyan on the classical temple complex of Garni.

Dickran K. Kouymjian
American University of Beirut

Robert W. Thomson, *THE TEACHING OF SAINT GREGORY : AN EARLY ARMENIAN CATECHISM*, translation and commentary by Robert W. Thomson. *Harvard Armenian Texts and Studies*, 3 (Cambridge, Mass., 1970) [xiii], 207 page. \$8.00.

The collection of texts which goes under the name of Agat' angeghos or pseudo-Agat' angeghos has become in the post-World War II period one of the most studied of early Armenian works. Dr. Robert Thomson, recently appointed as the first incumbent professor to the Chair of Armenian Studies at Harvard University, provides the academic world with the first and much need translation of the long central section of the *History*. The book contains an introduction (pp. 1-38), the translation (pp. 39-182) of the Teaching of St. Gregory which comprises paragraphs 259-715 of the definitive critical edition of the text prepared by G. Ter Mkrtch'ean and S. Kanayanc' (Tiflis, 1909), and a bibliography and indices (pp. 183-207).

The author who called himself Agat' angeghos claimed to be an eyewitness to the events surrounding the conversion of King Trdat and the Armenian nation to Christianity in the early fourth century.¹⁾ The Teaching is a catechism which St. Gregory the Illuminator used to instruct Trdat and his court in Christian dogma and beliefs before curing the king of a sickness which gave him the aspect of a wild boar. St. Gregory had been thrown into a deep pit some fifteen years earlier at the order of King

1) The date of Armenia's conversion to Christianity is still being debated. The most recent and provocative article, which summarizes earlier arguments while providing current bibliography, is by Brian MacDermot, «The Conversion of Armenia in 294 A.D. A Review of the Evidence in the Light of the Sassanian Inscriptions», *Revue des Etudes Arméniennes*, N.S., VII (1970), pp. 281-359.

Trdat, because not only was he a Christian, but his father (Anak the Parthian) had murdered the king's father Xosrov. He was brought out of the pit after a dream of the king's sister who suggested that the saint might be able to cure Trdat. This strange illness inflicted the king after he had martyred Hrip'simê, Gayianê and their companions. These Christian women had sought shelter in Armenia after fleeing the Roman Emperor Diocletian. Trdat was overwhelmed by Hrip'simê's beauty, but was refused by her ; thus, angered, he committed his evil deed.

Following St. Gregory's Teaching the king was cured and converted to Christianity along with the royal court, afterwhich St. Gregory was sent to Caesarea, made a bishop, and then evangelized the rest of the Armenian nation. In the pageant of these events as related by Agat'angeghos the Teaching takes up more than half the entire text.

In Prof. Thomson's very readable translation each paragraph of the text is immediately followed by explicative notes, for the most part philological and theological. The long and interesting introduction is mostly occupied with a closely reasoned discussion of the religious (theological) implications of the Teaching within the context of fifth century Christological arguments centered around such questions as the nature of Christ. For though it was under the name of St. Gregory (fourth century) that the Teaching as such was spoken, Thomson underlines that just as «Agat'angeghos» was a fifth century author (a fact long known and universally accepted), so too the underlying content of the sermon was also fifth century. The recent and fundamental studies by G. Garitte, *Documents pour l'étude du livre d'Agathange* (Vatican, 1946), and P. Peeters, « S. Grégoire l'Illuminateur dans le calendrier lapidaire de Naples, » *Analecta Bollandiana* (1942), have demonstrated that the work was originally written in Armenian, therefore, precluding an authorship before the fifth century, and that the Greek translation was already made in the early 460's A.D. Clearly then «Agat'angeghos» could not have been an eyewitness of the events described, but rather some Armenian very familiar with the religious controversies and general theological atmosphere of the mid-fifth century. The personage was a spokesman for the orthodoxy of the house of St. Gregory against the Arianizing tendencies of the later Arsacid kings. As to

the actual author of the «enigmatic **History**», Thomson surmises (p. 38), that «he was probably a member of the circle of pupils trained by [the Catholics] Sahak and [Mesrop] Mashtoc', certainly familiar with the work of Koriun and Eznik, yet of very different cast. He was widely read and original, though hardly rigorous in thought, but in his attitude to history the complete reverse of his predecessor. He did not describe but recreated the past, and in so doing left an indelible stamp on the whole development of his country and his church.»

This book will remain indispensable for the study of Agat'angeghos not just because it affords the only translation in any language of the major part of a work, the very critical edition of which has become a bibliographical rarity, but because the author brings to his commentary and interpretation not only a sensitive command of classical Armenian, but a profound understanding of Syriac and Greek texts of the early church fathers which are so important for a proper appreciation of this most difficult work. With the publications by Aram Ter-Gevondyan of a new Arabic version, *Agat'angeghosi arabakan nor xmbagrut-yume* (Erevan, 1968), and the Karshuni (Syriac written with Arabic script) redaction just published with a brilliant assessment of the present state of Agat'angeghos studies by M. van Esbroeck, *Revue des Etudes Arméniennes*, VIII (1971), Prof. Thomson's publication of the *Teaching of St. Gregory* has greatly advanced our understanding of this work and of the Golden Age of Armenian letters. We now wait anxiously for the publication of the new Arabic versions of Agat'angeghos, one a full length manuscript at St. Catherine's Monastery in Sinai and the other a fragment of a manuscript in the collection of the Université St. Joseph, Beirut, discovered by Ter-Ghevondyan in the summer of 1972.

Dickran K. Kouymjian

American University of Beirut

Majorie Housepian, «THE SMYRNA AFFAIR». 269 pages. Bibliography, notes and index. Published by Harcourt Brace Jovanovich, Inc. 1971. 757 Third Avenue, New York, N. Y., 10017. Price \$ 7.95.

A Houseful of Love վէպի հրատարակութեան հոգ տարինք անցան մինչեւ որ Մարտոսի Յուսէփեան լոյսին տուաւ տարիներու իր ուսումնասիրութեան և աշխատանքին արդիւնքն եղող և *Ձմիւռնիոյ քանդումին* ու մոխրացումին նուիրուած *THE SMYRNA AFFAIR* աշխատասիրութիւնը: Իրաւ է, որ Յուսէփեանին գործը առաջինը չէ վերջին մոհիկանի ողբերգութեան նուիրուած, որովհետեւ անկէ առաջ կան ա'յլ գործեր, որոնք վեր կ'առնեն *Ձմիւռնիոյ վերջին աղէտը* եւ կը ջանան մէկ պատկերը տալ անոր. այսպէս՝ 1922 թ.էն կու գան Ճորճ Հորթընի *The Blight of Asia*-ն եւ Լիսիմաքոս Էօքնոմոսի խմբագրութեամբ *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom*-ը, 1923 թ.էն՝ Անդրէադէսի *La Destruction de Smyrne et les derniers atrocités turques en Asie Mineur* Sept.-Nov., 1922 հատորը եւ Ռընէ Բօյի *Les Derniers Jours de Smyrne* գործը եւ ուրիշներ՝ յիշելու համար հնադոյններէն քանի մը նմոյշ, որոնք սա կամ նա մօտեցումով կը ջանան երեւան հանել պատասխանատունները *Ձմիւռնիոյ* անկումին, եւ, սակայն, անոնցմէ, եւ տակաւին անոնց յաջորդող գործերէն, եւ ո'չ մէկին է տրուած տարածուիլ ա'յսքան լայն պատաստի վրայ, քննել պատասխանատուութեան հարցը իր կարելի բոլոր երեսներով, զննել վկաներու եւ ժամանակակիցներու եւ յաճախ ալ աղէտին մասնակիցներու վկայութիւնները, եւ մաղելէ հոգ կարելի բոլոր տուեալները՝ հասնիլ եզրակացութիւններու:

Արդարեւ, ինչպէս Յուսէփեան ինք խսկ կը վկայէ, «քաղաքներու մոխրացումը նորութիւն մը չէ...: Բայց Թուրքիոյ մէջ ընթացող *Ձմիւռնիոյ* հրդեհը ունէր այլ նկարագիր եւ ունեցաւ տարբեր ալ արդիւնք: *Ձմիւռնիոյ* մեռաւ 1922 թ.ին: Իր նկարագիրը մոռացութեան տրուեցաւ, իր անունը ջնջուեցաւ աշխարհի քարտէսներէն...: Անոր փոխան հասակ քաջեց Իզմիրը, անծանօթ, ոմանք պիտի ըսէին երկրորդական վայր մը...: Մեկուսի՝ Իզմիրը կ'ողբայ իր անցեալը, եւ իր առասպելներէն կը բացակայի հրդեհը: *Ձմիւռնիոյ* մէջ ո'չ մէկը կ'ուզէ խօսիլ անոր մասին»:

Իրաւ է, որ հին ցաւերուն եւ տառապանքներուն վերջինն եղաւ *Ձմիւռնիան*, ուր՝ վայրագ ցեղ մը յազուրդ տալու համար ա-

րիւնի իր պապակին՝ վոթեց հայուն արիւնը, քանդեց ու մոխիրի վերածեց անոր տունն ու տեղը, պատմութենէն ջնջեց անոր անցեալէն եկող ներկան եւ ապա՝ խժալուր քրքջաց, եւ ապա՝ վանտալօրէն յադեցաւ:

Հայուն հետ քանդուեցաւ յո՛յնը նաեւ, այս պարագային՝ ճակատադրակիցը հայուն:

Հայկական Տասնհինգի երկարաձգումը իր վերջին հանգրուանին պիտի հասնէր ա՛յս ձեւով: Յունական բանականերուն արձանագրած պարտութիւնը Սաքարիա դետին առջեւ՝ ազգայնական կոչւած թրքական վոճմականերու առջեւ պիտի բանար Զմիւռնիոյ դռները եւ Իսմէթ Ինէօնիւյի վաշկատունները պիտի խուժէին կապոյտ Եդէականի մարգարիտին վրայ՝ արիւնակալած աչքերով: Եւ այդպէս, քանի մը օրուան ընթացքին, քարտէսէն պիտի չքանար Զմիւռնիան:

Ինչո՛ւն եւ ինչպէ՛սը այս բոլորին՝ կը գտնուին այս հատորին մէջ: Յուսէփեան կը նմանի այն խճանկարիչին, որ անհուն համբերութեամբ խիճի կտորներն ու փշրանքները կը բերէ քով քովի, կը հիւսէ զանոնք իրարու, կ'ազուցէ, կը զօդէ եւ երեւան կը հանէ այն ինչ որ ունի թաքուն՝ իւրաքանչիւր խիճ ու փշրանք, իւրաքանչիւր գոյն ու երանգ:

Յուսէփեան իր ետին ունի յիսուն տարուան վրայ տարածուող դէզը պատմադրութեան: Ողորդած են կէրքերը, նահանջած՝ եսի եւ զգացումի մակընթացութիւնները: Հանդարտ է իր գլուխը, եւ ինքնալստահ՝ իւրաքանչիւր իր քայլը: Գիտականօրէն տոկուն է իր գործը եւ հարիւրաւոր վկաներու եւ ականատեսներու խօսքին կշիռովը ծանրացած: Կայ նաեւ հարիւրաւոր պաշտօնական եւ անպաշտօն հրատարակութիւններուն բերած բարիքը իր գործին: Եւ այսպէս, ծանօթութիւններու եւ տուեալներու բուրգերը դիզելով, ապա կամեցելով, եղանի տալով եւ մաղելով՝ Յուսէփեան կը գտնէ ոսկի հատիկը դէպքին, որ պատմութեան ծանօթ է Զմիւռնիոյ Աղէտը յորջորջումով:

Իրա՛ւ, աղէ՞տ:

Միա՞յն աղէտ:

Իր գիրքին մէջ Յուսէփեան կը գտնէ աղէտէն աւելի վատ բան մը — այդ անկումն է մարդկային միտքին, սողոսկումը խիղճին, ցեխակալումը եսին: Անոր գիրքը էջ առ էջ կը բանայ այդ վատ բանը, որ կը պատկանի որքան թուրքին՝ նո՛յնքան նաեւ անգլիացիին, իտալացիին, ֆրանսացիին, ամերիկացիին, եւ որուն անուն մը

դտնել այսօր՝ դուցէ մեզ պիտի առաջնորդէր դիտակցութեանը ահաւոր ճշմարտութիւններու, զորոնք յաճախ, թերեւս կամաւոր ալ կերպով, ուղեցինք մոռնալ, ուղեցինք չընդունիլ:

Ո՛չ, Զմիւռնիոյ աղէտէն յիսնամեակ մը ետք, Յուսէփեան կը վերցնէ թանձր վարադոյրը աշխարհի աչքերուն առջեւէն, ցոյց տալու համար միա՛կ ճշմարտութիւնը, զոր առաջին իսկ օրէն եւ տակաւին կ'ուրանան թուրքը, թուրք պատմագրութիւնը, եւ թուրք պետականութիւնը, եւ անոնց հետ՝ յաճախ միջազգային մամուլը, միջազգային պատմագրութիւնը եւ՝ միջազգային քաղաքականութիւնը:

Քաջ է եւ խիզախ՝ Յուսէփեանը եւ իր հատորը վկայութիւնն է իր այդ նկարագրին: Զի վարաներ ըսելու այն՝ ինչ որ կէս դարէ ի վեր մարդիկ կը փորձեն ծածկել: Զի սակարկել իր խօսքերը: Գրուանի ներքեւ չի պահել իրականութիւնը: Քաջ է եւ խիզախ, որովհետեւ իր գործը կը յենի ամուր կռուանի մը եւ թիկունք կու տայ դիտականութեան վերջին խօսքին:

Թերինե՞ր — կա՛ն անշուշտ. նախ վիպագիրն է որ կը խօսի դիտութեան ընձեռած բարիքներով յազեցած այս գործին իւրաքանչիւր էջէն՝ հակառակ որ գրագէտի իր լեզուն կը բերէ իր նպաստը լեզուական եւ ոճական ձեւով եւ ընթերցումը կը դարձնէ հաճելի եւ մատչելի: Այս՝ ծանօթագրութիւններու ներկայացումը, որ կրնար ըլլալ քիչ մը աւելի դժական. հոս, այս հատորին մէջ, այս ուղութեամբ, շրջուած բան մը կայ, որ ընթերցողը կը տանի ծանօթագրութեան տուեալ էջի մը որոշ մէկ հատուածին, մինչդեռ հակառակն էր որ պիտի ըլլար բնական: Օգտագործուած աղբիւրներէն կը պակսին նաեւ հայերէնով հրատարակուած գործերը՝ մամուլ թէ հատոր, դուցէ անո՛ր համար որ Յուսէփեանին անծանօթ է հայերէն լեզուն:

Հատորը նուիրուած է Զմիւռնիոյ Աղէտի զոհերուն. ուրեմն յուշարձա՛ն մըն է նաեւ այս գիրքը. իսկ այս օրերուն կա՞յ աւելի յուզիչ բան՝ քան յիշատակի կոթող մը կանգնել մեր նահատակներուն համար: Յուսէփեան, ահա՛ւասիկ, կը կանգնէ՛ր զայն:

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

ՅԱԿՈԲ Ս. ԱՆԱՍԵԱՆ, «ՀԱՅ ՀԱՄԱՐԱՐԱՐԱՌԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ՄԱՏՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐԱՐԱՐԱՌԸ» (Ազբիւրաբանական եւ Բնագրաբանական Ուսումնասիրութիւն), Էջմիածին, Տպ. Մայր Աթոռի, 1972, 100 էջ:

«Էջմիածին» ամսագրի 1971 թ.ի նոյեմբերէն 1972 թ.ի Ապրիլի յաջորդական թիւերուն մէջ որպէս յօդուածաշարք լոյս տեսնելէ ետք, առանձին հատորի մէջ ամփոփուած է ծանօթ հետազօտող, մատենագէտ ու պատմաբան Յակոբ Ս. Անասեանի վերոյիշեալ խորագրով կրող ուսումնասիրութիւնը:

Առաջին անգամ ըլլալով, բանասէր մը ուսումնասիրութեան նիւթ կը դարձնէ հայ համաբարբառային գրականութիւնը, սկիզբէն մինչեւ ներկան, զայն տեղաւորելով համաշխարհային համաբարբառային գրականութեան ծիրին մէջ: Հայ համաբարբառային գրականութեան առանձին երեւոյթներու, առանձին համաբարբառներու եւ յարակից հարցերու մասին նախապէս որոշ աշխատանք մը կատարուած է, սակայն Անասեանի գործը կը հանդիսանայ առաջին լուրջ գիտական աշխատանքը ընդհանուր նիւթը շօշափող, հիմնուած՝ հայկական ու օտար սկզբնաղբիւրներու, ձեռագիրներու եւ մատենագիտական տուեալներու վրայ:

Իր ներածական խօսքին մէջ, Անասեան ամփոփ կերպով կը ներկայացնէ համաբարբառային գրականութեան նշանակութիւնը, «Համաբարբառ» անուան գործածութեան ծագումը: Մեր թուականութեան երկրորդ դարէն սկսեալ Աստուածաշունչի մաս կազմող չորս Աւետարաններու միջնադարային համեմատութիւններուն եւ ուսումնասիրութիւններուն կը տրուէր համաբարբառ անունը: Մինչեւ այսօր, որոշ վարդապետներով, այդ նշանակութիւնը մնացած է նոյնը. Աստուածաշունչի մաս կազմող գիրքերու համեմատական ուսումնասիրութիւնը: Սակայն 19-րդ դարէն սկսեալ, կրօնականէն անկախ, ան սկսած է ընդգրկել նաեւ աշխարհիկ գրականութիւնը, նշանաւոր գրողներու գործերը ենթարկելով մեթոտական նոյն աշխատանքին եւ ուսումնասիրութեան:

Անասեանի ուսումնասիրութիւնը, ծանրացած ըլլալով հանդերձ առաջինին վրայ, համաբարբառային գրականութեան երկու բնադաւառներն ալ քննարկման նիւթ կը դարձնէ: Ա. մասին ենթախորագիր տուած է «Սուրբգրական Համաբարբառներ» եւ երկրորդին՝ «Գիտական Համաբարբառներ»:

Անասեան կարելի մանրամասնութիւններով կու տայ առաջին համաբարբառներու նկարագիրն ու հեղինակները, անոնց բնագրա-

յին եւ լեզուական յատկութիւնները: Առաջին համաբարբառի հեղինակ Տատիանոս Ասորին (Բ. դար) եւ անոր դործը լուրջ քննարկումի ենթարկուած է: Անասեան կարեւորութեամբ կը նշէ, թէ այդ առաջին դործը կարելի չէ հետագայ համաբարբառներուն նմանցնել, որովհետեւ Տատիանոսի մտահոգութիւնը եղած է չորս Աւետարաններու մէջ գտնուող հակասութիւնները վերցնել եւ այդ չորսը համաձուլելով կազմել կատարեալ միակ աւետարան մը: Տատիանոսի համաբարբառը որպէս աւետարան օգտագործուած է մինչեւ Ե. դար Միջագետքի եւ Ասորիքի մէջ, եւ մեծ ազդեցութիւն ունեցած է հայկական, ասորական եւ վրացական հին թարգմանութիւններուն (Աւետարանի) վրայ: Անասեան շատ հաւանական կը գտնէ, որ չորս Աւետարաններու հայերէնի թարգմանութենէն առաջ, Տատիանոսի համաբարբառը թարգմանուած ըլլալու է:

Ծանօթագրութեան մէջ (էջ 3), Անասեան կը յայտնէ, թէ Տատիանոսի եւ անոր Համաբարբառին մասին գոյություն ունի ընդարձակ գրականութիւն, եւ կը բաւականանայ յիշատակելով ոմանք: Որպէս հայկական աղբիւր յիշատակուած են միայն Հայր Պ. Էսապալեանի երկու գործերը, որոնցմէ մին «Տատիանի համաբարբառն եւ հայերէն Աւետարաններու առաջին քարգմանութիւնը» առանձին հատորով լոյս տեսած է Ազգային Մատենադարան շարքին մէջ (Հտ. ՃԽԲ.), 1937 թ.-ին, եւ ոչ թէ 1934 թ.-ին, ինչպէս կը գրէ Անասեան: Տատիանոսի Համաբարբառին մասին գրած է նաեւ Խ. Ս. Գուրեան իր «Մեսրոպեան Աստուածաշունչը Բանասիրութեան լայնի տակ» (Գահիրէ, Տպ. «Նուպար», 1944) հաստատիոր ուսումնասիրութեան մէջ: Արդարեւ վերոյիշեալ գիրքին ԻԳ. Գուլիսը (էջ 517-553) կը վերաբերի այդ մասին, եւ կը կրէ «Տատիանոսի Համաբարբառը եփրեմ Ասորայ Մեկնութեան Հայերէն թարգմանութեամբ» ենթախորագիրը: Անասեան հարկ էր որ օգտագործէր վերոյիշեալ աղբիւրը, նախ անոր համար որ Տատիանոս-Եփրեմ Ասորի առնչութեան մասին կը խօսի ինք ալ, երկրորդ՝ որովհետեւ ընդարձակ մէջբերումներ կատարուած են հոն: Ամէն պարագայի, Գուրեանն ալ օգտագործած է, ի մէջ այլոց, Էսապալեանի ուսումնասիրութիւնը:

Տատիանոսին կը յաջորդէ Ամոն Աղեքսանդրացին: Ամոնը փոխանակ հետեւելու Տատիանոսի մեթոտին, իր Համաբարբառը կը պատրաստէ՝ չորս Աւետարաններու բնագրերը համադրելով ըստ զուգորդուող հատուածներու, քով-քովի բերելով, այսպէսով՝ հակադրուելով Տատիանոսի միաձուլումի մեթոտին: Ամոնի համաբարբառը ծանօթ է Եւսեբիոս Կեսարացիի մէկ նամակէն: Գործը անյայտ է:

Եւսերիոս Կեսարացիին Համաբարբառի մէջ կը ներմուծէ մեթոտական նորարութիւն, դործածելով թուական դրութիւնը: Ըստ Անասեանի, Եւսերիոսի Համաբարբառը ունէր գիտական բնոյթ: Այդ Համաբարբառին մէջ ապահովուած էր Աւետարաններու բնագրերուն կանոնականութեան անձեռնմխելիութիւնը: Եւսերիոսի Համաբարբառի կանոնները դարեր շարունակ օգտագործուած են: Անասեան, Երեւանի Պետական Մատենադարանի հնագոյն ձեռագիրներէն (մինչեւ 1240 թ.) ուսումնասիրած է 38 հայերէն Աւետարան եւ նշմարած է որ 38-ի վրայ 34-ը ունին լուսանցային կանոններ (որոնց դրեթէ կարելի չէ հանդիպիլ յունական ձեռագիրներու մէջ), իսկ 38-ի վրայ 30-ը եւսերեան կանոններու կողքին ունին նաեւ լուսանցային կանոններ: Նկատի ունենալով, որ լուսանցային կանոնները յատուկ էին ասորական Աւետարաններու, Անասեան, բաղդատական աշխատանք ընելով ասորական, հայկական, յունական եւ վրացական Աւետարաններու, կ'եզրակացնէ, թէ անառարկելի կը դառնայ այն, որ լուսանցային կանոնները մեզի անցած են ասորականէն, եւ թէ հայերէն Աւետարանները սկիզբը ասորերէնէ թարգմանուած են:

ԺԳ. դարու վերջերուն հայերէն ձեռագիրներու մէջ երեւան կու դայ աղիւսածեւ Համաբարբառի նոր տեսակ, որ կրկին չորս Աւետարաններու բնագրերու համեմատութիւնն է: Այս Համաբարբառին անունն է՝ Գէորգեան Համաբարբառ: Անասեան յանդած է այն եզրակացութեան, որ թէ՛ նախադրութիւններու եւ թէ՛ գլխակարգութիւններու հեղինակը կրկնական շրջանի մատենագիր Գէորգ Սկեւոացիին է:

ԺԳ. դարուն, շնորհիւ Փրանսացի Տոմինիկեան վարդապետ Հուկոնի, սկիզբ կ'առնէ Համաբարբառի բառարանային եղանակը: Հետաքրքրական է յիշատակել, թէ Հուկոնի «Համաբարբառ Սուրբ Գրք» կոթողային աշխատանքը իր լրումին կը հասնի 500 վանականներու տարիներու տքնաջան աշխատանքով: Ընդհանրապէս, համախաղիտարաններու եւ ընդարձակ բառարաններու մէջ երբ կը դրուի Համաբարբառի մասին, որպէս սկիզբ կամ առաջին դործ, կը նշուի Հուկոնի այս աշխատանքը: Անասեան չէ յիշատակած այս պարագան: Անշուշտ, Ժամանակի ընթացքին, Հուկոնի մեթոտը բարեփոխումներու կ'ենթարկուի: ԺԳ. դարու վերջերուն Հուկոնի ազդեցութիւնը դժաւի կը դառնայ հայկական ձեռագիրներուն մէջ:

ԺԵ. դարուն ծանօթ են Ղազար Բաբերդացիին եւ Ոսկան Երեւանցիին: Առաջինը կը նկատուի որպէս հայկ. Աստուածաշունչի նոր կարգաւորող, բառարանային եղանակով: ԺԸ. դարէն կը սկսի զար-

գանալ այս եղանակը Անանիա Ալլահվերդեանի Համաբարբառով եւ Պաղտասար Դպիրի Համաբարբառով: ԺԹ. դարու առաջին կէսին ծանօթ են յատկապէս մի քանի համաբարբառներ՝ անտիպ մնացած: Անասեան կը խօսի յատկապէս Բաբգէն Կաթողիկոս Կիւլէսէրեանի «Յուցակ Ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ագգային Մատեմադարանին Հայոց» գիրքին մէջ յիշատակուած թիւ 2 ձեռագրին մասին, որ այժմ կը գտնուի Կ. Պոլսոյ Սբ. Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ: Հեղինակը՝ անյայտ: Կ. Պոլսի մէջ եղած է նաեւ «Բուրաստան Խնկոց» խորագրով անանուն հեղինակի մը համաբարբառը, կը յայտնէ Անասեան: Այս վերջինը չէ յիշատակուած Կիւլէսէրեան Կաթողիկոսի «Յուցակ...»ին մէջ: Սակայն, Անասեան իր քաղած տեղեկութիւններէն կ'ուզէ եզրակացնել, թէ թիւ 2 ձեռագիրը եւ «Բուրաստան Խնկոց» համաբարբառները ունին նմանութիւններ եւ կրնան նոյն համաբարբառը ըլլալ:

Անասեան, մէջբերելով Աստուածատուրեանի Համաբարբառին (1895 Երուսաղէմ) սկիզբը Թորոս Քհնյ. Տէր-Իսահակեանի «Տեսութիւն ի վերայ համաբարբառի Ս. Դրոց» ուսումնասիրութիւնը, որպէս հեղինակ «Բուրաստան Խնկոց»ի կը ներկայացնէ Դիոնեսիոս Վրդ. Կարապետեանը, որ մինչեւ 1824 թ.ին մաս կազմած է Երուսաղէմի Յակոբեանց միաբանութեան: Անասեան բաւական համոզիչ կը գտնէ Տէր-Իսահակեանի փաստարկումը: Ան ապա կը խօսի Զմիւռնիա տպուած «Համաբարբառ կամ Ցանկ Նմանաձայն Բառից Նորոյ Կտակարանի» գիրքին մասին (տպ. Կրիֆֆիթ, 1848): Անասեան կը յայտնէ, թէ Զմիւռնիոյ տպագիր համաբարբառի հեղինակութեան հարցը կը կապուի նաեւ Յովսէփ Վրդ. Տէր-Աւագեանի անուան հետ: Սակայն ան վստահ չէ: Կը յիշատակէ Հայկ. Ս. Ս. Հ. Դիտտլիններու Ակադեմիայի զբաղարանին մէջ գտնուող Զմիւռնիա տպուած համաբարբառի օրինակներէն մէկուն (Ա. Ալպոյաճեան Փոնտ, թիւ 105) անուանաթերթէն առաջ՝ առանց ստորագրութեան յիշատակագրութիւն մը, որ համաբարբառի հեղինակ կը ներկայացնէ Յ. Վրդ. Տէր-Աւագեանը: Ի դէպ, հետաքրքրական է յիշատակել երկու այլ իրողութիւններ, այս գծով, որոնք Անասեանի կողմէ անտեսուած են. մէկը այն՝ որ Վեր. Վահան Գ. Սահակեանի «Համաբարբառ Աստուածաշունչ Մատենաի...» (Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1963) գործին Մատեմադրական աղբիւրներ եւ օժանդակ գիրքեր բաժնին մէջ կայ հետեւեալ տողը. ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ ԿԱՍՏՅԱՆԿ ՆՄԱՆԱԶԱՅՆ ԲԱՌԻՑ ՆՈՐՈՑ ԿՏԱՅԱՐԱՆԻ, զբաղար («Բուրաստան Խնկոց»), Դիոնեսիոս Վարդապետի: Շատ հաւանաբար, Վեր. Սահակեան Զմիւռնիոյ համաբարբառին հեղինակը կը նկատէ Դիոնեսիոս Վրդ. Կարապետեանը, իսկ փակագիծի մէջ գրուած Բու-

քառասուն հինգը ցոյց կու տայ, թէ Վեր. Սահակեան կը նոյնացնէ Զմիւռնիոյ հրատարակութիւնն ու Բուրաստան հինգը: Դժբախտաբար ոչ մէկ աղբիւր եւ կամ այլ մանրամասնութիւն կը յիշատակէ: Հետաքրքրական է այն իրողութիւնը, որ Անասեան անտեսած է այս կէտը, մանաւանդ երբ իր տրամադրութեան տակ ունեցած է Վեր. Սահակեանի դործը: Երկրորդ մատնանշումը հետեւեալն է. Հայկ Դաւթեանի «Հայ Գիրքը 1801-1850 Թուականներին» (Երեւան, 1967) մատենագիտական գործին մէջ (էջ 365) կայ Զմիւռնիա հրատարակուած համաբարբառին յիշատակումը, մատենագիտական ծանօթութիւններով: Դաւթեան կը գրէ, որ Միսանիկեանի տնուան գրադարանի թիւ 1598 օրինակի տիտղոսաթերթին վրայ ձեռագրով կայ հետեւեալ գրութիւնը. «Համարի սա աշխատասիրութիւն Դիոնիսիոսի վարդապետի աւագ թարգմանի առ աթոռոյ սրբոց Յակովբեանց յերուսաղէմ»: Հետաքրքրական է նաեւ այն իրողութիւնը, որ Անասեան ինք խմբագրած է Դաւթեանի վերոյիշեալ մատենագիտական գործը:

Ուրեմն, կը ծագի երկու հարց: Նախ այն՝ որ Անասեան իրաւունք ունի կասկածանքով մօտենալու Տէր-Աւագեանի հեղինակութեան հարցին: Երկրորդ՝ կարելիութիւնը Դիոնիսիոս Վրդ.ի «Բուրաստան հինգ»-ի եւ Զմիւռնիոյ համաբարբառի նոյնը ըլլալուն:

Զմիւռնիոյ տպագիր համաբարբառէն ետք, Անասեան հանգամանօրէն կը խօսի Աստուածատուրեան Վարդապետի Երուսաղէմ տպուած Համաբարբառի մասին: Նմանապէս՝ Վեր. Սահակեանի Համաբարբառի մասին: Եթէ առաջինին պարագային Անասեան կը ցուցարբէրէ գնահատանքի արդար մօտեցում, երկրորդին հանդէպ կը գտնուի խիստ: Հայագիտութեան առումով, Սահակեանի աշխարհաբար Համաբարբառը էական նշանակութիւն չի ներկայացներ, կ'ըսէ ան, ու կը քննադատէ 1853 թ.ի աշխարհաբար Աստուածաշունչի թարգմանական ու լեզուական թերինները:

Աւետարանականներու կողմէ կատարուած Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեան համար նման եզրակացութեան մը հասնելէ առաջ, Անասեան հարկ էր որ ընդունէր անուրանալի այն մեծ նպաստը, զոր աւետարանականներ բերին աշխարհաբար լեզուի դարգացման ու յառաջընթացին, Աստուածաշունչի այդ թարգմանութեամբ, ինչպէս նաեւ իրենց հրատարակչական, կրթական եւ աշխարհաբար լեզուի քերականութեան նուիրուած իրենց աշխատանքներով (տես՝ Հ. Աճառեան, «Պատմութիւն Հայոց Նոր Գրականութեան» (Պէյրութ, 1940), էջ 22-23, Տ. Ս. Շահադեան «Ա-

ընտանիքային Աշխարհագրի Առաջացումը (Երևան, 1963), էջ 152, վեր. Եղիա Ս. Քասունի, «Լուսաշաւիզ» (Պէյրուս, 1947), էջ 577) :

Պատմական, հնագիտական ու հայագիտական մտահոգութիւններով, շեշտը դրուեցաւ Անասեանի գործին Ա. մասին վրայ : Այդ չի նշանակեր որ երկրորդ մասը կարեւորութիւն չի ներկայացնէր : Ընդհակառակը : Մեր ժամանակներուն զարգացող ու կազմակերպւող դիտութիւններու մաս կը կազմէ դրականութեան աւանաւոր գործիչներու գործերուն համաբարբառներու պատրաստութիւնը, անոնց գործերուն բնագրային ուսումնասիրութիւնները : Այս ուղղութեամբ Անդրիան առած է առաջին քայլը : ԺԼ. դարու վերջերուն արդէն լոյս տեսած են Շէյքսպիրի գործերը ընդգրկող համաբարբառներ : Մեր մօտ, Նարեկացին կը հանդիսանայ առաջին հեղինակը որ արժանացած է համաբարբառ ունենալու ԺԼ. դարու երկրորդ կիսուն, հաւանաբար Յակոբ Նալեանի շնորհիւ : Նախապէս, Ստ. Ռոչեան հայ մատենագրութեան համաբարբառի գծով պատրաստած է «Գաւնձ Հայոց Լեզուի»ն, երեսնամեայ աշխատանքէ ետք, 1731 թ.ին : Մխիթար Սեբաստացիի ու անոր աշակերտներուն այս ուղղութեամբ տարած աշխատանքները հանգամանօրէն տրուած են Անասեանի կողմէ :

Անասեան, ապա, մանրամասն օրինակներով կը խօսի այն վիթխարի աշխատանքներուն մասին, որոնց լծուած են Փրոֆ. Ա. Ղարիպեան եւ ուրիշներ, պատրաստելու համար հայ դրաբար մատենագրութեան ընդհանուր համաբարբառը, որ ըստ հեղինակին, համաշխարհային դիտութեան համար մեծ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ ու կը բարձրացնէ հայագիտութեան վարկը գիտական աշխարհի մէջ :

Անասեան կը ներկայացնէ նաեւ մեթոտները, որոնց կը հետեւին համաբարբառները պատրաստող գիտաշխատողները Հայաստանի մէջ : Պետական միջոցներ վայելող անհատներու եւ խումբերու տքնաջան աշխատանքը կենսական է իրագործելու համար նման վիթխարի աշխատանք մը, որուն մանրամասնութիւնները կը հաղորդէ Անասեան իր գործին Բ. մասի վերջաւորութեան :

Անկասկած որ համաբարբառային դրականութեան նուիրուած իր այս գործով, Անասեան ցարդ չպեղուած բնագաւառ մը հրապարակի վրայ կը դնէ, դիւրացնելով գործը անոնց՝ որոնք այս ուղղութեամբ նոր պրպտումներ եւ ուսումնասիրութիւններ պիտի կատարեն :

ԺԻՐԱՅԻ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ԱՐՄԷՆ ԴԱՐԵԱՆ, «ԱԿՆԱՐԿ՝ ՀԱՅ-ԱՐԱՐ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵ-
ՐՈՒՆ ՎՐԱՅ», ՊԵՅԴԵԼՔ 1972, 48 էջ:

Առաջին ակնարկով, փոքրածաւալ այս աշխատասիրութիւնը հաւանաբար շատ բան չըսէ մէկուն, սակայն ուշադիր ընթերցանութիւն մը անմիջապէս ենթական կը դնէ կարեւոր հարցականի մը առջեւ. արդե՞օք ժամանակը չէ որ ձեռնարկուի սպառիչ աշխատանքի մը, ծանօթացնելու եւ վերլուծելու համար հայ-արար մշակութային դարաւոր կապերը: Արդէն հիմնական այս մտահոգութեամբ պատրաստուած ու հրատարակուած է այս գրքոյկը, եւ անվարան կարելի է ըսել որ հեղինակը յաջողած է իր առաջադրանքին մէջ:

Բանասէր եւ կամ պատմաբան մը չէ Արմէն Դարեան, սակայն վերոյիշեալ իր մտահոգութիւնը մղած է զինք նման աշխատանքի մը, զոր ան գլուխ հանած է խղճմտօրէն: Սկսած նախաքրիստոնէական ժամանակաշրջանէն, հեղինակը կը հասնի մինչեւ մեր օրերը, կանգ առնելով այս ժամանակամիջոցին մէջ տարածուած իւրաքանչիւր հանգրուանին, երբ սերտացած են հայ-արար քաղաքական-մշակութային կապերը, եւ որոնց արձագանդը կը դռնէնք հին ու նոր, հայ եւ արար պատմաւորութեան, դրականութեան, լեզուի եւ մշակոյթի այլ մարզերուն մէջ: Այսպէս՝ Մեծն Տիգրան եւ արարները, առաջին հայ դադթօճախները արարական այժմու աշխարհին մէջ, Աղաթանդեղոսի արարերէն թարգմանութիւնը, Մուհամմէտ եւ հայերը, արարական տիրապետութիւնը Հայաստանի մէջ, լեզուի եւ դրականութեան փոխազդեցութիւնները, հայ-արար դրամադիտութիւնը, փոխադարձ կապեր բժշկադիտութեան, մանրանկարչութեան եւ առեւտուրի մէջ, հայոց դէմ գործադրուած թրքական ջարդերը եւ արարները, եւ մեր օրերու մէջ կատարուած աշխատանքը՝ առաւել եւս զօրացնելու հայ-արար մշակութային կապերը, ինչպէս նաեւ այդ կապերու նուիրուած ուսումնասիրութեանց գնահատանքը՝ ներկայացուած են այս գրքոյկով:

Արմէն Դարեան օգտագործած է 21 ուսումնասիրութիւններ եւ մենագրութիւններ, որոնցմէ քաղուածաբար ներկայացուցած է վերոյիշեալ հանգրուաններուն նուիրուած կարծիքներն ու տեսութիւնները, զգուշանալով սեփական կարծիքներ պարտադրելէ, պարկեշտօրէն ինքզինք պահելով հարցերը ներկայացնելու դերին մէջ միայն: Հակառակ այս զգուշութեան սակայն, սերտօղութիւնը ունի կարգ մը վրիպումներ, զորս կ'ուզենք մատնանշել այստեղ, հեռու մնալով հեղինակին ճիշդ թերադնահատելու որեւէ նպատակէ:

Օմայյատ խալիֆայութեան հիմնադիր՝ Մուաուիէն, երբ տակաւին Ասորիքի փոխարքան էր, 652 թ.ին խաղաղութեան դաշինք մը կը կնքէ հայոց Թէոդորոս Ռշտունի իշխանին հետ: Դաշինքին

պայմանները ընդհանրապես հայոց ի նպաստ էին: Մեկնելով այս իրողութենէն չափազանցութիւն է գրել. «Մուսուլմաններն ալ հոն (հայ-արար դաշինքը, Ե. Հ. Ք.) կը մարմնացնէ արարական առասպել-լական ասպետական ոգին» (էջ 12):

«Արարական կայսրութեան ճարտարապետը» — ինչպէս կը բնո-րոյշէ զայն արար մեծ պատմագիր Ֆիլիպ Հիթթի —, Մուսուլմաններն, մեծ դիւանագէտ էր միաժամանակ, որ գիտէր խարազանէն հրաժարել հոն՝ ուր իր լեզուն կրնար յաղթանակ մը ապահովել: 652 թ. ի հայ արար դաշինքի պէտք է դատել ժամանակի քաղաքական պայ-մաններէն մեկնելով, ինչ որ կ'օգնէ մեզի աւելի ճշգրիտ եզրակա-ցութեանց հասնելու:

Ուրիշ տեղ մը Արմէն Դարեան կը գրէ. «..... Արարական արշաւանքներէն դեռ դարեր առաջ՝ հայ վարպետներուն հանճարեղ միտքն ու ալը ճարտարապետներ էին Զուարթնոցն ու Էջմիածինը, Հռիփսիմէն ու Անին» (էջ 28):

Խօսքը ճշմարիտ ըլլալով մէկտեղ ճարտարապետական առա-ջին երեք կոթողներուն մասին, չի պատշաճիր Անիի: Անին, հայ մա-տենագիրներու մօտ Ե. դարուն կը յիշատակուի որպէս անառիկ ամ-րոց: Բաղրատունիք, Աշոտ Ողորմածի օրով, 961 թ. ին միայն զայն ընտրեցին որպէս իրենց մայրաքաղաք, եւ միայն այդ թուականէն ետք է որ ծաղկեցաւ Անիի ճարտարապետութիւնը:

Տակաւին՝ շատ կանուլ է գրելու, թէ «լուրջ տուեալներ կան շէնքերու, թէ Մելքիթ սրբանկարներու առաջին հեղինակ արուես-տագէտը՝ Եղիշտի Ալ-Մուսաուէրը, հայ էր ծագումով» (էջ 29): Յիշուեան վարդապետ Ֆերտինան Թաութէլի նմանօրինակ մէկ են-թագրութիւնը կը կարօտի լուրջ փաստարկումներու (տես՝ Սիլվա Աճէմեան, «Մելքիթ Արուեստի Մասին» Ագդակ, 29, 30 Սեպտեմ-բեր, 1972):

Արմէն Դարեան երկարօրէն կը խօսի Ֆայէզ Էլ-Ղուէյնի «Զար-դերը Հայաստանի Մէջ» գիրքին մասին, եւ ընդարձակ մէջբերում կը կատարէ անկէ, վերջաւորութեան ցանկութիւն յայտնելով որ այս գիրքը նաեւ թարգմանուի հայերէն լեզուի (էջ 38): Հոս յիշենք միայն որ Ֆայէզ Էլ-Ղուէյնի վերոյիշեալ գիրքը ունեցած է հայե-րէն երկու թարգմանութիւններ եւ հրատարակութիւններ: Առաջին անգամ թարգմանուած եւ ծանօթագրութիւններով հրատարակուած է Գր. Պասմաճեանի կողմէ, Գահիրէ, 1960 թ. ին, իսկ երկրորդ ան-գամ՝ Կարօ Գէորգեանի «Ամեմուն Տարեգիրք»-ին մէջ, (Պէյրութ, 1961), (էջ 224-262), թարգմանութեամբ՝ տարեգիրքի խմբագրին:

Այս եւ նմանօրինակ վրիպումները ոչինչով կ'արժէքադրկեն Արմէն Դարեանի այս սերտողութիւնը, որուն մտահոգութիւնը հայ-

արար մշակութային կապերու պատմութիւնը սպառելէ աւելի, ա՛յլ է, ինչպէս նշեցինք այս տողերուն սկիզբը:

Շահեկան փորձ մը, ղոր անպայման կ'արժէ կարդալ:

ԵՐՈՒԱՆԴ Զ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՎՐԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (1207-1318), Թարգմանութիւնը հին վրացերէնէ, յառաջաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Պարոյր Մուրատեանի, Հայկական Ս. Ս. Հ. Գիտական Ակադեմիայի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1971, 224 էջ:

Հայ վրացական մատենագրական կապերը դարերու պատմութիւն ունին: Երկու հարեւան եւ շատ անգամ բախտակից ժողովուրդներու մատենագրական ժառանգը միշտ ալ կը մնայ օգտագործելի մէկուն կամ միւսին համար, բացայայտելու՝ անցեալի քաղաքական, ընկերային եւ հասարակական բաղձաթիւ հարցեր, որոնք սերտօրէն կապուած են երկու ժողովուրդներու պատմութեան հետ: Այս գծով՝ հայագիտութեան մատուցուած կարեւոր նպաստ մըն է Պարոյր Մուրատեանի Թարգմանութեամբ, յառաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով հրատարակուած ՎՐԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ: Այս ուղղութեամբ մեծ երախտաւոր մը եղած էր նաեւ Փրոֆ. Դոկտ. Լ. Մելիքէթ-Բէկ, որուն «Վրաց Ազգիւրները Հայաստանի եւ Հայերի Մասին» աշխատանքը հրատարակուած է յաջորդական երեք հատորներով, Երեւան, 1934, 1936 եւ 1955 թթ. ունի:

Վրացի անանուն հեղինակի ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ, որ կ'ընդգրկէ 1207-1318 թուականներու մէջ ինկած ժամանակաշրջանը, կարեւոր եւ արժանահաւատ հատուածներէն մէկն է «Բարքիւս ցխովքերա»ի, կամ ինչպէս ծանօթ է հայերէն թարգմանութեամբ՝ «Պատմութիւն վրաց»ի: «Պատմութիւն վրաց»ը իր ամբողջութեան մէջ կազմուած է 12 տարբեր պատմական երկարասիրութիւններէ, որոնք ունին «աղբիւրագիտական ու մատենագրական տարբեր կարեւորութիւն»:

«Պատմութիւն վրաց»ը, ԺԲ.-ԺԳ. դարերուն արդէն զրաւած է հայ մատենագիրներուն ուշադրութիւնը, եւ իբրեւ կարեւոր պատմագրական աղբիւր, այդ շրջանին խիստ թարգմանուած է հայերէնի: Դործը նաեւ օգտագործուած է հայ մատենագիրներու կողմէ, ինչպէս՝ Մխիթար Անեցի եւ Մխիթար Այրիվանցի:

«Պատմութիւն վրաց»ի մէջ տեղ գտած անանուն պատմիչի ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ, հանգամանօրէն կը խօսի թաթար-մոնղոլական արշաւանքներու, զանոնք դիմագրաւելու համար հայ-վրացական ջանքերուն, Անդրկովկասի քաղաքական, հասարակական եւ

տնտեսական վիճակին մասին: Առանձնապէս մեծ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն նաեւ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ մէջ տեղ գրաւած Հայաստանի վերաբերեալ տեղեկութիւնները: Եւ ինչպէս թարգմանիչն ու ծանօթագրողը կը նշէ. «ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆը պատմական-գրական հետաքրքրութիւն ներկայացնող միակ ամբողջական երկն է այս ժամանակահատուածում»:

Պարոյր Մուրատեանի վկայութեամբ, անանուն պատմիչի այս դործը ունի շատ մը դրական երեսներ, որոնք առաւել յատկանշական կը դարձնեն զայն: Անոնք են՝ հեղինակին անկողմնակալութիւնը, պատմական անցքերու հանդէպ անոր քննական վերլուծական հակումը եւ հարուստ աղբիւրագիրութիւնը (վրացական, մոնկոլական, յունական, պարսկական եւ հայկական):

Միշտ Պարոյր Մուրատեանի վկայութեամբ, անանուն պատմիչի ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆը հայագիտութեան համար առանձին նշանակութիւն ունի հետեւեալ պատճառներով.

ա) Մոնկոլական արշաւանքներու ընթացքն ու անոնց ստեղծած արհաւիրքը նոյնն է եղած Հայաստանի եւ Վրաստանի համար, ինչպէս նաեւ ժամանակի հարկային եւ տնտեսական վիճակը:

բ) ԺԳ. դարուն, եւ մասամբ անկէ առաջ, Հայաստանի կարեւոր մէկ մասը կը գտնուէր Վրաստանի տիրապետութեան տակ, ինչ որ կը նշանակէ թէ այդ շրջանի Վրաստանի պատմութիւնը հասարակապէս կը պատկանի նաեւ Հայաստանի:

գ) Այս շրջանի Վրաստանի ղեկավար դասակարգին մէջ կարեւոր թիւ կը կազմէին հայերը, որոնք կու գային հայկական իշխանական տուներէ, ինչպէս՝ Երկայնաբազուկները:

դ) Այս ժամանակաշրջանին Վրաստանի մէջ սկսած էր բազմաձայն հայութիւնը, եւ իր դործօն մասնակցութիւնը բերել Վրաստանի քաղաքական եւ հասարակական կեանքին:

ե) Հայ-վրացական ազդարնակչութիւն ունեցող շարք մը դաւառներու պատմական անցեալի կարգ մը վիճելի հարցերուն համար անհրաժեշտ աղբիւր կարելի է նկատել ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆը:

Անանուն պատմիչի ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ներկայ թարգմանութիւնը կատարուած է 11 ձեռագիրներու համեմատութեամբ եղած վերջին հրատարակութեան եւ նորայայտ դրչադրի մը վրայէն:

Մեկնելով վերոյիշեալ տուեալներէն, վստահօրէն կարելի է ըսել թէ շնորհակալ աշխատանք մը կատարած է Պարոյր Մուրատեան, որուն գրած երկար յառաջաբանը (էջ 5-41), եւ պատրաստած թախնդիր ծանօթագրութիւնները (էջ 194-206) առաւել նշանակակալից կը դարձնեն գործը:

ԵՐՈՒԱՆԻ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ